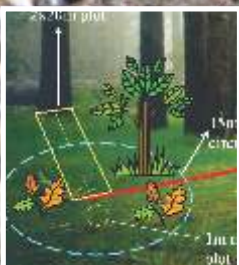

वन्यजीव प्रणाली मार्गदर्शक पुस्तिका

पेंच व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान

प्रस्तावना

दर चार वर्षांनी संपूर्ण देशात अखिल भारतीय वन्यजीव प्रगणना केली जाते. यावर्षी महाराष्ट्रातही तिसरी अखिल भारतीय वन्यजीव प्रगणना-२०१४ होत आहे. या प्रगणनेतून वाघ तसेच इतर मांसभक्षी प्राण्यांचे अस्तित्व, वावर व संख्येबाबतचा अंदाज, तृणभक्षी प्राण्यांची विपुलता, अधिवास क्षेत्राची गुणवत्ता तसेच, वन्यजीव क्षेत्रात मानवांचा हस्तक्षेप याबाबत आकडेवारी उपलब्ध होते. ही आकडेवारी वन्यजीव व्यवस्थापन व वन्यजीव संरक्षणाबाबत धोरण ठरवताना अत्यंत उपयोगी आहे. त्यामुळे क्षेत्रीय कर्मचारी व अधिकारी यांनी ही आकडेवारी ठरवून दिलेल्या तांत्रिक पद्धतीने व प्रामाणिकपणे क्षेत्रीय स्तरावरून नोंदीकृत करणे, अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

या प्रगणनेत राज्याच्या सर्व वनक्षेत्राचा म्हणजेच, संरक्षित क्षेत्राबरोबरच वनविभाग तसेच वनविकास महामंडळाच्या वनक्षेत्राचाही समावेश असतो. या प्रगणनेतून अचूक आकडेवारी मिळण्याकरिता सर्व क्षेत्रीय कर्मचारी व वनाधिकारी यांना प्रगणनेच्या सर्व पद्धतीची तांत्रिक माहिती सोप्या भाषेत उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. याच उद्देशाने पेंच व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान, नागपूरच्या सहकार्याने ही वन्यजीव प्रगणना मार्गदर्शन पुस्तिका प्रकाशित करण्यात येत आहे. या पुस्तिकेत फेज १ मध्ये नियतक्षेत्र हे घटक मानून करण्यात येणाऱ्या वेगवेगळ्या सर्वेक्षण पद्धतीसाठी ही पुस्तिका क्षेत्रीय वनकर्मचारी वर्गास खूप उपयोगी ठरेल अशी आमची खात्री आहे. या संपूर्ण पुस्तिकेत वन्यप्राण्यांची ओळख, सर्वेक्षणांमध्ये उपयोगी पडणाऱ्या वन्यप्राण्यांच्या विविध अप्रत्यक्ष खुणांची तसेच झुडुप, छोट्या वनस्पती, गवत व तणे प्रजातींची ओळख याबाबत सचित्र माहिती दिलेली आहे.

वन्यजीव ओळख मार्गदर्शन पुस्तिकेच्या माध्यमातून क्षेत्रीय कर्मचारी व वनाधिकारी यांना वन्यजीव व्यवस्थापनातील तांत्रिक पद्धतीची सचित्र व सोप्या पद्धतीने माहिती उपलब्ध करून देण्याचा हा आमचा पहिलाच प्रयत्न आहे. त्यामुळे या पुस्तिकेची भविष्यात उपयोगीतता वाढविण्याच्या दृष्टीकोनातून आपल्याकडून येणाऱ्या सूचना व अभिप्रायांचे स्वागत आहे.

मार्गदर्शन पुस्तिकेचा क्षेत्रीय वनकर्मचारी व वनाधिकाऱ्यांनी क्षेत्रीय स्तरावर प्रगणना करताना चांगल्या प्रकारे वापर करावा, असे आवाहन करतो. ही पुस्तिका प्रत्यक्षात आणण्याकरीता अनेक वनाधिकारी व वन्यजीवप्रेमींची प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत झाली, त्याबद्दल सर्वांचे आभार!

एम. एस. रेड्डी
कार्यकारी संचालक
पेंच व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान,
नागपूर, महाराष्ट्र

वन्यप्राणी छायाचित्र

वाघ - Tiger

बिबट - Leopard

रानमांजर - Jungle Cat

रानकुत्रा - Indian Wild Dog

लांडगा - Indian Wolf

कोल्हा - Jackal

खोकड - Indian Fox

वन्यप्राणी छायाचित्र

तरस - Striped Hyena

अस्वल - Sloth Bear

चांदी अस्वल - Ratel or Honey Badger

सायाळ - Indian Porcupine

भारतीय छोटे उदमांजर - Small Indian Civet

उदमांजर - Common Palm Civet or Toddy Cat

वन्यप्राणी छायाचित्र

सांबर - नर - Sambar - Male

सांबर - मादी - Sambar - Female

चितळ - नर - Spotted Deer - Male

चितळ - मादी - Spotted Deer - Female

भेकर - नर - Barking Deer - Male

भेकर - मादी - Barking Deer - Female

वन्यप्राणी छायाचित्र

निलगाय - नर - Blue Bull - Male

निलगाय - मादी - Blue Bull - Female

चौसिंगा - नर - Four Horned Antelope - Male

चौसिंगा - मादी - Four Horned Antelope - Female

काळविट - नर - Black Buck - Male

काळविट - मादी - Black Buck - Female

वन्यप्राणी छायाचित्र

चिंकारा- नर - Indian Gazelle - Male

चिंकारा- मादी - Indian Gazelle - Female

गवा - Gaur or Indian Bison

रानडुकर - Indian Wild Boar

वानर - Common Langur

माकड - Rhesus Macaque

वन्यप्राणी छायाचित्र

मुंगुस - Common Mongoose

जंगल मुंगुस - Ruddy Mongoose

खवले मांजर - Indian Pangolin

ससा - Blacknaped Hare

शेकरू - Indian Giant Squirrel

झाड चिचुंद्री - Indian Tree Shrew

वाघाच्या अप्रत्यक्ष खुणा

नर वाघाचा पंजा

मादीचा पंजा

पिल्लाचा पंजा

नर वाघाच्या पंजाचे रेखाचित्र - ६ इंच
(साधारण चौरस)

मादीच्या पंजाचे रेखाचित्र - ५ इंच
(साधारण आयाताकार)

पिल्लाच्या पंजाचे रेखाचित्र - ३-४ इंच

वाघाची ताजी विष्टा

वाघाची दोन दिवसाची विष्टा

वाघाची जुनी विष्टा

वाघाच्या मागील पायाच्या खुणा. (Scrape Mark) या खुणांमध्ये मलमुत्र असु शकते.

वन्यप्राण्यांच्या खुणा

वाघ

वाघाने झाडावर घासलेली नखे (Rack Mark)

शिकार खातांना वाघ

बिबट

बिबट्याच्या पंजाचे रेखाचित्र - ३-४ इंच

बिबट्याने केलेली शिकार

बिबट्याची विष्ठा

रानकुत्रा

रानकुत्र्याच्या पंजाचे रेखाचित्र - ३ इंच

रानकुत्र्याने केलेली शिकार

रानकुत्र्याची विष्ठा

अस्वल

अस्वलाच्या पंजाचे रेखाचित्र - ७ इंच

अस्वलाच्या झाडावरील नख्या

अस्वलाची विष्ठा

अस्वलाने उकरलेली जमिन

वन्यप्राण्यांच्या खुणा

तरसाच्या पंजाचे रेखाचित्र - ३.७ इंच

लांडम्याच्या पंजाचे रेखाचित्र - ३ इंच

कोल्ह्याच्या पंजाचे रेखाचित्र - २-२.७ इंच

तृणभक्षी प्राण्यांच्या लेंड्या

चितळ - Chital

सांबर - Sambar

निलगाय - Nilgai

रानडुक्कर
- Wild Boar

ससा - Hare

बकरी - Goat

भेडकी (भेकर) - Barking Deer

चौसिंगा - Four Horned Antelope

लेंड्यांचे आकार

तृणभक्षी प्राण्यांच्या लेंड्या

घितळ

सांबर

निलगाय

रानडुक्कर

गवा

काळविट

गिधाड ओळख

White rumped vulture
पांढऱ्या पाठीचे गिधाड

Long billed vulture
लांब मानेचे गिधाड

King vulture
राज गिधाड

Egyptian vulture

Griffon vulture

जंगलातील सर्वसामान्य झुडूप प्रजाती (SHRUB)

धायटी-*Woodfordia fruticosa*

भराटी-*Maytenus emarginata*

दिंडा-*Leea asiatica*

निळ-*Indigofera cassioides*

डिकामली-*Gardenia resinifera*

काळा कूडा-*Wrightia tinctoria*

जंगली कापूस-*Thespesia lampas*

कानफूटी-*Flemingia strobilifera*

एरोणी-*Zizyphus oenoplea*

Desmodium pulcherum

भारंगी-*Clerodendrum serratum*

मुखड शेंग-*Helicteres isora*

जंगलातील छोट्या वनस्पती प्रजाती (HERBS)

दशमुळी-*Eranthemum roseum*

Peristrophe bicalyculata

शंखपुष्पी-*Evolvulus alsinoides*

मोरपंखी-*Hemigraphis latebrosa*

गोरखमुंडी-*Sphaeranthus indicus*

सोनकाडी-*Pentanema indicum*

Stylosanthes fruticosa

Indigofera linnaei

चिकना-*Sida acuta*

माशी-*Rungia pectinata*

रान भेंडी-*Abelmoschus manihot*

Pavonia zeylanica

जंगलातील छोट्या वनस्पती प्रजाती (HERBS)

आघाडा-*Achyranthes aspera*

भुईनिम-*Andrographis paniculata*

शतावरी-*Asparagus racemosus*

कोरांटी-*Barleria cristata*

Sida cordata

Canscora decurrens

Cassia absus

केसाल ताग-*Crotalaria calycina*

Waltheria indica

Exacum pumilum

Caesulis axillaris

कंबरमोडी-*Tridax procumbens*

जंगलातील सर्वसाधारण गवत प्रजाती (GRASSES)

दाभी गवत-*Imperata cylindrica*

Oplismenus burmani

दीनानाथ-*Pennisetum pedunculatum*

Eleusine indicum

Setaria pumella

मोठी गोंधळ-*Themeda quadrivalvis*

Coix lacryma

Paspalum scrobiculatum

Spodiopogon rhizophorus

Melanocenchris jacquemontii

Schiema nervosum

खस-*Vetiveria zizanioides*

जंगलातील सर्वसाधारण गवत प्रजाती (GRASSES)

लहान गोंधळ-*Themeda triandra*

मोतीतुरा-*Apluda mutica*

पैरा गवत-*Brachiaria mutica*

गोंडे गवत-*Chloris barbata*

Saccharum spontaneum

तिखाडी-*Cymbopogon martiniae*

मारवेल-*Dicanthium annulatum*

राठीया गवत-*Dactyloctenium aegyptium*

Chionachne koengii

चरपूट गवत-*Eragrostris tenella*

Eragrostris viscosa

कुसळ-*Heteropogon contortus*

जंगलातील सर्वसामान्य तण प्रजाती (WEED)

कॉबडा-*Celosia argentea*

पिवळा धोतरा-*Argemone mexicana*

ओसाडी-*Ageratum conyzoides*

घाणेली-*Lantana camera*

गोखरू-*Xanthium strumarium*

तरोटा-*Cassia tora*

दिपमाळ-*Leonotis nepetifolia*

Eupatorium spp.

रानतुळस-*Hyptis suaveolens*

गाजर गवत-*Parthenium hysterophorus*

लांडगा-*Acanthospermum hispidum*

कंचारी-*Alternanthera sessilis*

संकल्पना	: एम. एस. रेड्डी ,भावसे, क्षेत्र संचालक तथा मुख्य वनसंरक्षक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प, नागपूर
तांत्रिक मार्गदर्शन	: रवीकिरण गोवेकर, भावसे, एन. टी. सी. ए. नागपूर संजय करकरे, सहायक संचालक, बी. एन. एच. एस. नागपूर प्रा. जी. डी. मुरतकर, विभाग प्रमुख, सिपना महाविद्यालय, विखलदरा
संकलन व मांडणी	: उत्तम सावंत, सहायक वनसंरक्षक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प व संजय करकरे
विशेष सहकार्य	: एस.बी.भलावी, विवअ,पेंच-२, डी.एच.राउत, विवअ, पेंच-१, अ.वा. निमजे, अशिप्रप, पेंच, नंदकिशोर काळे, सवसं, रोहयो व वन्यजीव, पेंच व्याघ्र प्रकल्प
छायाचित्र सहकार्य	: रवीकिरण गोवेकर, प्रा.जी.डी.मुरतकर, प्रा.वसंता कहाळकर, राजकृष्णानी (मुखपृष्ठ वाघ-पेंच व्याघ्र प्रकल्प), डॉ. विराणी (मलपृष्ठ वाघ-टिपेश्वर अभयारण्य), बैजू पाटील, निरंजन संत, डॉ. अजित देशमुख, इंद्रनिल दाणी, राहुल राव, रूपाली भिंगारे-सावंत, संजय करकरे, कोल्हापूर वन्यजीव विभाग व भारतीय वन्यजीव संस्था, डेहराडून.
प्रकाशक	: पेंच व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान, नागपूर सिव्हील लाईन, झिरो माईल, शासकिय मुद्रणालयानजीक, नागपूर-४४०००१
प्रथमावृत्ती	: दि. १ जानेवारी, २०१४
मुद्रक	: एस्केज स्कॅना ग्राफिक्स, नागपूर
सर्व हक्क ©	: प्रकाशकाच्या स्वाधीन
देणगी मूल्य	: रु. १००/-

पेंच व्याघ्र प्रकल्प, नागपूर अंतर्गत पेंच व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठानची स्थापना दि. १५ डिसेंबर २००८ रोजी झाली. हे प्रतिष्ठान सार्वजनिक विश्वस्तव्यवस्था असून, मुंबई सार्वजनिक विश्वस्तव्यवस्था अधिनियम १९७० (अधिनियम क्र.२९) अन्वये नोंदणीकृत केलेली आहे. या प्रतिष्ठान स्थापनेचा उद्देश पेंच व्याघ्र प्रकल्पाच्या विविध सहभागीदारांच्या कृतीशील सहभागाने पेंच व्याघ्र प्रकल्प व लगतच्या क्षेत्रात व्याघ्र प्रकल्प व्यवस्थापनास व जैवविविधता संवर्धनास पाठींबा आणि मदत करणे. या क्षेत्राच्या परिस्थितीकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकास तसेच व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील परिस्थितीकीय विकास, निसर्ग पर्यटन, पर्यावरण शिक्षण, संशोधन, प्रशिक्षण व व्यवस्थापन कार्यक्रमांना सहकार्य करणे. या प्रतिष्ठानास मिळणारी देणगी व अनुदान, वरील उद्देशांची पूर्तता करण्याकरिता वापरले जाते.

PENCH TIGER RESERVE

Zero Mile, Civil Line, Near Govt. Press, Nagpur

E-mail: fdpench@gmail.com

www.mahapenchtiger.com, www.mahaecotourism.govnic.in

Ph. No.: 0712-2560727 / 2560748